

Tomasz Stępniewski*

Geopolityka regionu Morza Czarnego a Unia Europejska

The Black Sea Region geopolitics and the European Union

Abstract: The geopolitical rivalry and the clash of interests between the superpowers have been present in the Black Sea region for centuries. During the Cold War when the East-West divide was at its height, the Black Sea was “excluded” from geopolitical competition between the superpowers as it became the domain of mainly one player – the Soviet Union. The dismantling of the Pax Sovietica and the subsequent collapse of the Cold War gave rise to a new geopolitical situation in the Black Sea region. The former USSR was superseded by the Russian Federation and other political entities independent from Russia, yet having strong bonds with the region both in terms of geography and their political and cultural interests. These were new states like Ukraine, Moldova, Georgia, Armenia and Azerbaijan, but also former Soviet satellite states such as Bulgaria and Romania. In other words, the collapse of the USSR entailed the emergence of a new system of geopolitical power in the post-Soviet space.

Keywords: Black Sea region, European Union, Russia, USA, Turkey, geopolitics

Streszczenie: Rywalizacja geopolityczna i ścieranie się interesów mocarstw w regionie czarnomorskim widoczne były na przestrzeni stuleci. W okresie funkcjonowania podziału na Wschód i Zachód, w czasach zimnej wojny, obszar Morza Czarnego został niejako „wyjęty” z rywalizacji geopolitycznej mocarstw, gdyż stał się domeną wpływów przede wszystkim jednego gracza – Związku Radzieckiego. Demontaż Pax Sovietica i tym samym upadek zimnowojennego podziału świata doprowadził do powstania nowej sytuacji geopolitycznej w regionie Morza Czarnego. Na miejscu dawnego ZSRR powstała nie tylko Federacja Rosyjska, lecz również inne niepodległe wobec niej byty państwowe, związane z tym obszarem zarówno geograficznie, jak i poprzez swoje interesy. Tak więc pojawiły się m.in. Ukraina, Mołdawia czy Gruzja, Armenia, Azerbejdżan, ale też dawne państwa satelickie ZSRR – Bułgaria i Rumunia. Inaczej mówiąc, wraz z rozpadem Związku Radzieckiego powstał nowy układ sił geopolitycznych na obszarze poradzieckim.

Słowa kluczowe: region Morza Czarnego, Unia Europejska, Rosja, USA, Turcja, geopolityka

* Tomasz Stępniewski – dr. hab., prof. KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Europy Środkowej, Polska, ORCID: 0000-0002-4581-5145, e-mail: tomasz.stepniewski5@gmail.com.

Wstęp

Upadek zimnowojennego podziału świata doprowadził do ukształtowania się nowej sytuacji geopolitycznej w regionie Morza Czarnego¹. Na miejscu dawnego ZSRR² powstała nie tylko Federacja Rosyjska, lecz również inne niepodległe wobec niej byty państwowe – związane z tym obszarem zarówno geograficznie, jak i poprzez swoje interesy³. Tak więc pojawiły się np. Ukraina czy Gruzja, ale też dawne państwa satelickie ZSRR – Bułgaria i Rumunia. Zmiana układu sił w regionie czarnomorskim spowodowała, że Unia Europejska zyskała nowe instrumenty oddziaływania na wschodnich sąsiadów, które uległy wzmocnieniu na skutek zmian wewnętrznych zachodzących w państwach regionu oraz postępujących procesów integracyjnych. W latach 90. XX w. jej inicjatywy w tym kierunku koncentrowały się przede wszystkim na pomocy finansowej i technicznej udzielanej wschodnim sąsiadom.

Wzrastające znaczenie regionu Morza Czarnego w strategii tak euroatlantyckiej, jak i euroazjatyckiej powoduje, że z jednej strony obserwujemy na tym terenie rywalizację głównych aktorów polityki światowej, z drugiej zaś widzimy, iż współzawodnictwo to przyczynia się do konstytuowania obszaru jako całości. Definiowanie regionu Morza Czarnego nie odnosi się jedynie do problemów geograficznych, ale coraz częściej mieszczą się tu kwestie geopolityczne, geoeconomiczne, kulturowe, społeczne i bezpieczeństwa. W literaturze przedmiotu brakuje jednoznacznej definicji tego regionu – przyjmuje się, iż obejmuje on Bułgarię, Mołdawię, Rumunię i Grecję na zachodzie, Ukrainę i Rosję na północy, Gruzję, Armenię i Azerbejdżan na wschodzie oraz Turcję na południu. Problem pojawia się w związku z zaliczeniem do tej strefy państw nieposiadających linii brzegowej nad Morzem Czarnym, takich jak: Armenia, Azerbejdżan, Mołdawia i Grecja, które jednak poprzez więzy historyczne, kulturowo-cywili-

- 1 Szerzej na temat geopolityki Morza Czarnego w XXI w. zob.: T. Stępniewski, *Geopolityka Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011, *passim*.
- 2 Szerzej na temat polityki Rosji wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej w: *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, red. T. Stępniewski, Lublin 2020.
- 3 Szerzej: *Obszar poradziecki 25 lat po upadku ZSRR: polityka, ekonomia i bezpieczeństwo*, red. T. Stępniewski, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 3, *passim*; A. Włodkowska-Bagan, *Rywalizacja międzynarodowa na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013.

zacyjne oraz bliskość położenia geograficznego w naturalny sposób wydają się przynależć do tego obszaru.

Polityka UE w regionie Morza Czarnego jest dopiero na etapie konstruowania, w związku z czym nie możemy powiedzieć, że jej działania podejmowane na tym obszarze są koherentne. Niniejszy artykuł ma na celu wskazanie geopolitycznego znaczenia regionu Morza Czarnego z perspektywy Unii Europejskiej. W pierwszej kolejności zarysowana zostanie ogólna sytuacja geopolityczna w regionie Morza Czarnego, a następnie przeanalizowana polityka Unii Europejskiej wobec wybranych państw regionu Morza Czarnego na przykładzie projektu Partnerstwa Wschodniego. Warto również zaznaczyć, że UE jako aktor polityki międzynarodowej jest najmłodszym graczem angażującym się w tym regionie, toteż jej działania są bądź w trakcie konceptualizacji, bądź też w początkowym stadium realizacji. Wzrastające zaangażowanie UE w strefie czarnomorskiej potwierdza fakt wzrostu geostrategicznego, geopolitycznego i geoeconomicznego znaczenia tego obszaru we współczesnych stosunkach międzynarodowych oraz wskazuje na krzyżowanie się tu przeciwstawnych interesów głównych aktorów polityki światowej.

1 Geopolityczne znaczenie regionu Morza Czarnego

1. Z punktu widzenia geopolitycznych interesów UE region czarnomorski jawi się jako niezwykle ważny, gdyż na tym obszarze dochodzi do zazębienia się i krzyżowania czterech osi. Pierwszą z nich możemy określić mianem osi energetycznej, łączącej Morze Kaspijskie, Czarne i Śródziemne. Na północy oś biegnie od Ukrainy do Kaukazu Południowego i Azji Środkowej, a następnie przechodzi przez Bałkany Zachodnie i Europę Środkowo-Wschodnią. Oś ta na południu rozciąga się z kolei od państw śródziemnomorskich przez Bliski i Środkowy Wschód do Iraku, Iranu, Afganistanu i Pakistanu. Druga oś, horyzontalna (Wschód–Zachód), ma związek z ideą Wielkiego Jedwabnego Szlaku⁴. Instytucjonalizacja tej osi dokonała się poprzez powołanie

4 Zob. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, *China and Central and Eastern Europe: the case of the Baltic states*, [w:] *China-EU Relations in a New Era of Global Transformation*, red. L. Xing, London – New York 2021, s. 192-208.

Szanghajskiej Organizacji Współpracy. Trzecia oś, wertykalna (Północ–Południe), również zawiera w sobie implikacje historyczne: łączy Morze Bałtyckie i Czarne, a reprezentuje tzw. wewnętrzny korytarz demokracji. Poprzez ten korytarz dokonuje się transfer demokracji z Zachodu na Wschód. Właśnie ta oś stwarza UE szansę na realizację jej interesów w tym regionie poprzez wykorzystanie różnorodnych programów mających na celu zacieśnianie współpracy. Czwartą oś – również posiadającą istotny potencjał – tworzą wody Renu–Menu–Dunaju–Morza Czarnego. Oś ta może przyczynić się do powstania wodnego systemu transportowego z Zachodu na Wschód⁵.

2. Od pomocy technicznej do próby stworzenia spójnej polityki Unii Europejskiej w regionie Morza Czarnego

Unia Europejska nie prowadzi przejrzystej i spójnej polityki wobec regionu Morza Czarnego. Na początku kontakty na tym obszarze rozwijały się poprzez udział Wspólnoty w finansowaniu różnych projektów regionalnych związanych z trudnym procesem reform systemowych w państwach tego obszaru. Realizowano liczne programy nakierowane na wypełnienie konkretnych inicjatyw z dziedziny transportu (TRACECA), współpracy energetycznej (INOGATE), ochrony środowiska (DANBLAS) czy pomocy technicznej (TACIS)⁶.

Polityka UE w tym regionie nabrała większego znaczenia po przyjęciu do jej struktur państw Europy Środkowo-Wschodniej w 2004 r.⁷, a w szczególności po jej rozszerzeniu o Bułgarię i Rumunię w 2007 r. – wówczas Morze Czarne stało się w pewnym sensie wewnętrznym morzem UE i nabrało strategicznego znaczenia. Rozwój kontaktów między UE a państwami tego obszaru stał się przyczyną stworzenia m.in. wspólnego programu w ramach ustanowionej w 2004 r. Europejskiej Polityki Sąsiedztwa (EPS). Jednym z pierwszych sygnałów

5 Por. R. Hatto, O. Tomescu, *The EU and the Wider Black Sea Region: Challenges and Policy Options*, „Garnet Policy Brief”, January 2008, no. 5, s. VII-VIII, http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/policy_briefs/Garnet_Policy_Brief_No_5.pdf.

6 A. Konarzewska, *Strategia Unii Europejskiej wobec regionu Morza Czarnego*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, nr III-IV – 2007/5-6, s. 381.

7 Szerzej: *15 lat państw Europy Środkowej w Unii Europejskiej. Raport*, red. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, „Prace IEŚ”, nr 5, Lublin 2019; *Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019.

świadczących o pogłębianiu współpracy było przyjęcie 11 kwietnia 2007 r. przez Komisję Europejską komunikatu *Synergia Czarnomorska – nowa inicjatywa współpracy regionalnej (Black Sea Synergy)*. Synergia Czarnomorska – inicjatywa przyjęta w czasie prezydencji Niemiec – nie jest projektem efektywnym. Uczestniczą w niej państwa o odmiennych interesach, co znacznie obniża jej skuteczność. Widoczne jest to zwłaszcza w odniesieniu do działań prowadzonych w regionie czarnomorskim przez Federację Rosyjską i Turcję. Należy wskazać, że Synergia wykracza poza ramy EPS, gdyż grupuje państwa, które nie zostały nią objęte. Polska wskazywała na słabość tej inicjatywy z racji nieposiadania przez Synergię wymiaru UE (liberalizacja reżimu wizowego, wdrażanie *acquis communautaire*, umowy o wolnym handlu itd.) oraz ze względu na brak perspektyw na instytucjonalizację współpracy (specjalny koordynator)⁸. Poprzez ustanowienie Synergii UE dążyła do wzmacniania współpracy regionalnej i transnarodowej na obszarze Morza Czarnego. Służy temu wykorzystywanie – oprócz Organizacji Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego – innych organizacji regionalnych, takich jak Wspólnota Demokratycznego Wyboru czy Organizacja na rzecz Demokracji i Rozwoju Ekonomicznego, czyli GUAM (Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan i Mołdawia)⁹. Na przestrzeni ostatnich lat okazało się, że wiele wymienionych organizacji straciło na znaczeniu lub też odgrywa marginalną rolę w kształtowaniu sytuacji międzynarodowej w regionie czarnomorskim.

Konkludując, Synergia Czarnomorska i jej znaczenie w polityce UE wobec regionu czarnomorskiego pozostają stosunkowo niewielkie. Taki stan rzeczy wynika z rozbieżnych interesów państw objętych Synergią. Odczuwalny jest również brak nowych instytucji koordynujących politykę UE w tej strefie. O ile UE zależy na wzmacnianiu współpracy regionalnej państw czarnomorskich, o tyle niektóre państwa regionu – Rosja i Turcja – dążą do utrzymania aktualnego stanu rzeczy, a ponadto sceptycznie odnoszą się do kolejnych inicjatyw UE

8 A. Balcer, A. Krawczyk, K. Wóycicki, *Nowe wymiary polskiej polityki zagranicznej. Wektory Północny i Południowy oraz alternatywa południowo-wschodnia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 4, s. 15.

9 Na skutek braku zainteresowania Mołdawii zacieśnianiem relacji w ramach GUAM coraz częściej mówi się o GUA(M).

w obszarze czarnomorskim¹⁰. Ponadto, patrząc na sytuację w regionie z perspektywy 2021 r., po aneksji Krymu przez Rosję (w 2014 r.) sytuacja uległa daleko idącej komplikacji, co tym samym utrudnia kreowanie aktywnej polityki przez Wspólnotę.

3. Rok 2009 i nowa odsłona polityki Unii Europejskiej – Partnerstwo Wschodnie

Nową odsłoną polityki wschodniej UE jest projekt ogłoszony w połowie 2008 r. przez Polskę i Szwecję – Partnerstwo Wschodnie¹¹. Oficjalnie został on przyjęty jako projekt UE na szczycie w Pradze 7 maja 2009 r. Nowa inicjatywa stwarzała szansę na tzw. zrównanie wymiarów polityki zewnętrznej UE zarówno wobec państw Europy Wschodniej, jak i Kaukazu Południowego. Warto dodać, że nie bez znaczenia dla implementacji Partnerstwa Wschodniego była wojna Rosji z Gruzją w sierpniu 2008 r. Z jednej strony, Federacja Rosyjska poprzez działania zbrojne osiągnęła zamierzony cel, z drugiej natomiast, sierpniowy konflikt przyczynił się do wzmocnienia pozycji Wspólnoty oraz zmusił ją do podjęcia działań. Oczywiście Partnerstwo nie było odpowiedzią UE na działania militarne Rosji w regionie, gdyż na takie posunięcia nie odpowiada się projektem polityczno-gospodarczym. Dlatego też Partnerstwo Wschodnie należy traktować jako miękki projekt na rzecz przybliżania państw kaukaskich do standardów Unii Europejskiej. Rodziło się wówczas pytanie o skuteczność tego projektu, zwłaszcza w kontekście innych inicjatyw UE skierowanych na Wschód – Synergii Czarnomorskiej¹².

Wartością dodaną Partnerstwa Wschodniego miała być wzajemna współpraca pomiędzy wschodnimi partnerami, co powinno sprzyjać budowaniu więzi regionalnych. Bułgaria, Rumunia i Grecja obawia-

10 Y. Tsantoulis, *Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?*, ICBSS, „Policy Brief”, February 2009, no. 12; M. Emerson, *The EU's New Black Sea Policy. What kind of regionalism is this?*, CEPS, „Working Document”, July 2008, no. 297; także: C. Nitoiu, M. Sus, *Introduction: The Rise of Geopolitics in the EU's Approach in its Eastern Neighbourhood*, „Geopolitics”, vol. 24, 2019, issue 1.

11 J. Nixey, *The Eastern Partnership at 10. What is there to celebrate?*, „New Eastern Europe” 2019, issue 3-4; M. Emerson, S. Blockmans, D. Cenusă, T. Kovziridze, V. Movchan, *Eastern Partnership policy beyond 2020: advances and omissions in a vast agenda*, „CEPS Commentary”, 14 April 2020.

12 We wspólnej deklaracji, przyjętej w maju 2009 r. podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego w Pradze, stwierdzono, że obie inicjatywy powinny się wzajemnie wspierać i uzupełniać.

ły się, że może dojść do obniżenia rangi Synergii, na której zależy im bardziej niż na Partnerstwie. Dodatkowo obie inicjatywy UE – Partnerstwo Wschodnie i Unia dla Śródziemnomorza¹³ – wchodzi w zakres EPS i tym samym skazane są na rywalizację o środki pochodzące z jednej puli.

Państwa sąsiedzkie mają także różne wizje Partnerstwa Wschodniego. Dla Ukrainy, Mołdawii i Gruzji to krok w stronę członkostwa oraz wsparcie konkretnych reform. Białoruś w 2021 r. zawiesiła swój udział w PW. Natomiast Armenia i Azerbejdżan zainteresowane są jedynie współpracą gospodarczą i energetyczną z UE.

Partnerstwo Wschodnie jest projektem długoterminowym. Stąd w nowej drodze dla Partnerstwa Wschodniego („Wzmacnianie odporności – Partnerstwo Wschodnie, które przynosi korzyści wszystkim”¹⁴), po dekadzie doświadczeń z programem, należy wyartykułować kolejne słabości i zaniedbania po stronie Unii. Po pierwsze, komunikat nie precyzuje ram czasowych, które obejmuje, określając jedynie, że odnosi się do okresu „po 2020 r.”. Nie jest więc jasne, jaki jest przewidywany horyzont czasowy. Po drugie, w dokumencie nie określono żadnych celów strategicznych, które wskazywałyby, dokąd ta szeroka agenda powinna prowadzić, zarówno dla państw stowarzyszonych, jak i PW jako całości. Zabrakło kluczowej odpowiedzi na pytanie: „co dalej?”. Po trzecie, w sposób marginalny odniesiono się do pojęcia demokracji, symbolicznie wyrażając poparcie dla dobrych praktyk demokratycznych i często preferując dwuznaczny termin „zarządzanie”. Po czwarte, zabrakło wyraźnego odniesienia do nierozwiązanych konfliktów separatystycznych (m.in. Naddniestrze, Górski Karabach oraz konflikt na Donbasie, problem z anektowanym przez Rosję Krymem) poza formalnymi słowami o zaangażowaniu w pokojowe rozwiązanie konfliktu. Po piąte, mimo utrzymania zasady „więcej za więcej”, nie zdefiniowano wytycznych operacyjnych dotyczących tego, jakie „więcej” może wnieść UE w odniesieniu do tego, jakich „więcej” reform

13 Unia na rzecz Śródziemnomorza (ang. Union for the Mediterranean) – wspólnota państw członkowskich UE i państw położonych nad Morzem Śródziemnym, która została powołana w czasie konferencji w Paryżu 13-14 lipca 2008; siedzibę ma w Barcelonie.

14 *Eastern Partnership policy beyond 2020 Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all*, Joint Communication: „Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all” | European Commission (europa.eu).

politycznych oczekuje od państw PW. Po szóste, kampanie dezinformacyjne to współczesna rzeczywistość państw Partnerstwa Wschodniego. Wymaga to dodania aspektu bezpieczeństwa w programie PW. Potrzebna jest również większa współpraca w zakresie bezpieczeństwa cyfrowego. Wreszcie, choć wspólny komunikat czerpie z wielu tematów, które znalazły się w „ustrukturyzowanych konsultacjach” z państwami PW przeprowadzonych w 2019 r., istnieje wrażenie, że wspólne wnioski trzech państw stowarzyszonych zostały zignorowane. Państwa te lobbowały za tzw. Strategią Trio (mowa o Gruzji, Mołdawii i Ukrainie), umożliwiającą im uzyskanie nowych instrumentów wdrażania reform oraz dialogu z UE w sprawach, które ich bezpośrednio dotyczą, a które nie są istotne ani wiarygodne w odniesieniu do innych państw Partnerstwa Wschodniego¹⁵.

Zamiast zakończenia

Biorąc pod uwagę rosnące znaczenie geostrategiczne regionu, jego bezpieczeństwo i stabilność zależą od zacieśnienia współpracy i integracji państw czarnomorskich ze strukturami UE i NATO. Im będą bliższe i lepsze stosunki między państwami regionu a UE, tym większa będzie szansa na pomyślne wdrożenie demokratycznych reform w regionie oraz pokojowe rozwiązanie lokalnych konfliktów. Przyszły rozwój regionu czarnomorskiego będzie zależał również od wielu czynników międzynarodowych, które mogą mieć wpływ na kształt sytuacji na tym obszarze. W szczególności odnosi się to do roli i znaczenia kluczowych aktorów w regionie – Rosji i Turcji oraz aktorów zewnętrznych – przede wszystkim UE, NATO oraz USA, ale również zależą od zaangażowania innych aktorów zainteresowanych sytuacją w regionie Morza Czarnego (np. państwa bliskowschodnie). Ponadto podejście UE do państw PW musi ulec zmianie, gdyż zmieniła się sytuacja geopolityczna we wschodnim sąsiedztwie. Konflikt zbrojny na Ukrainie oraz coraz bardziej asertywna postawa Rosji wobec wschodnich sąsiadów powodują, że UE zmuszona jest do reagowania. W związku z tym pojawia się pytanie: w jaki sposób UE

15 Por. B. Piskorska, T. Stępniewski, *Partnerstwo Wschodnie na rozdrożu*, „Nowa Europa Wschodnia”, 5/2021, s. 23-29.

może skutecznie współpracować z państwami PW (w szczególności chodzi o państwa kaukaskie i Białoruś), skoro część z nich nie wyraża takiego zainteresowania? W jaki sposób polityka UE może być skuteczna, skoro brakuje wzajemnej współpracy i zrozumienia? Należy również pamiętać, że jednym z ważnych elementów utrudniających współpracę UE z państwami PW jest korupcja, która trawi systemy polityczne państw PW oraz utrudnia (uniemożliwia) zmianę sytuacji tych państw¹⁶.

Bibliografia

- 15 lat państw Europy Środkowej w Unii Europejskiej. Raport, red. A. Kuczyńska-Zonik, T. Stępniewski, „Prace IEŚ”, nr 5, Lublin 2019.
- Balcer A., Krawczyk A., Wóycicki K., *Nowe wymiary polskiej polityki zagranicznej. Wektory Północny i Południowy oraz alternatywa południowo-wschodnia*, „Sprawy Międzynarodowe” 2009, nr 4.
- Eastern Partnership policy beyond 2020 Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all*, Joint Communication: „Eastern Partnership policy beyond 2020: Reinforcing Resilience – an Eastern Partnership that delivers for all” | European Commission (europa.eu).
- Emerson M., Blockmans S., Cenusă D., Kovziridze T., Movchan V., *Eastern Partnership policy beyond 2020: advances and omissions in a vast agenda*, „CEPS Commentary”, 14 April 2020.
- Emerson M., *The EU's New Black Sea Policy. What kind of regionalism is this?*, CEPS, „Working Document”, July 2008, no. 297.
- Hatto R., Tomescu O., *The EU and the Wider Black Sea Region: Challenges and Policy Options*, „Garnet Policy Brief”, January 2008, no. 5, http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/policy_briefs/Garnet_Policy_Brief_No_5.pdf.
- Konarzewska A., *Strategia Unii Europejskiej wobec regionu Morza Czarnego*, „Bezpieczeństwo Narodowe”, nr III-IV – 2007/5-6.
- Kuczyńska-Zonik A., Stępniewski T., *China and Central and Eastern Europe: the case of the Baltic states*, [w:] *China-EU Relations in a New Era of Global Transformation*, red L. Xing, London – New York 2021, s. 192-208.
- Nitoiu C., Sus M., *Introduction: The Rise of Geopolitics in the EU's Approach in its Eastern Neighbourhood*, „Geopolitics”, vol. 24, 2019, issue 1.
- Nixey J., *The Eastern Partnership at 10. What is there to celebrate?*, „New Eastern Europe” 2019, issue 3-4.

16 Por. ibidem.

- Obszar poradziecki 25 lat po upadku ZSRR: polityka, ekonomia i bezpieczeństwo*, red. T. Stępniewski, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XIV, 2017, nr 3.
- Piskorska B., Stępniewski T., *Partnerstwo Wschodnie na rozdrożu*, „Nowa Europa Wschodnia”, 5/2021.
- Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, red. T. Stępniewski, Lublin 2020.
- Stępniewski T., *Geopolityka Morza Czarnego w pozimnowojennym świecie*, Lublin 2011.
- Stosunki Polski z Litwą, Białorusią i Ukrainą 450 lat po unii lubelskiej*, red. T. Stępniewski, B. Surmacz, Lublin 2019.
- Tsantoulis Y., *Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?*, ICBSS, „Policy Brief”, February 2009, no. 12.
- Włodkowska-Bagan A., *Rywalizacja międzynarodowa na obszarze poradzieckim*, Warszawa 2013.